

УДК 336.8

Куніцин С. В.

ОЦІНКА ТУРИСТИЧНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ СФЕРИ

У статті розглядаються проблеми оцінки туристичної привабливості території та об'єктів природно-рекреаційної сфери. Запропонована мережна структурна модель для оцінювання туристичної привабливості території, яка може бути використана при визначенні закономірностей взаємодії складових регіонального туристичного комплексу та удосконаленні процесу розробки відповідних стратегій розвитку, планів і прогнозів.

Ключові слова: природно-рекреаційна сфера, привабливість, оцінка, мережна модель.

В статье рассматриваются проблемы оценки туристической привлекательности территории и объектов природно-рекреационной сферы. Предложена сетевая структурная модель для оценивания туристической привлекательности территории, которая может быть использована при определении закономерностей взаимодействия составных регионального туристического комплекса и усовершенствовании процесса разработки соответствующих стратегий развития, планов и прогнозов.

Ключевые слова: природно-рекреационная сфера, привлекательность, оценка, сетевая модель.

The problems of estimation of tourist attractiveness of territory and objects of natural recreational sphere are examined in this article. A network structural model is offered for the evaluation of tourist attractiveness of territory which can be used for determination of conformities to the law of co-operation component regional tourist complex and improvement of development of the proper strategies of development, plans and prognoses process.

Key words: natural recreational sphere, attractiveness, estimation, network model.

Постановка проблеми. Дивовижне розмаїття розташованих на території України рідкісних і неповторних кліматичних, ландшафтних, водних, бальнеологічних, історично-красознавчих, культурних та інших рекреаційних ресурсів і можливостей для якісного відпочинку обумовлює існування потужного потенціалу розвитку вітчизняної туристичної галузі. В переважній більшості регіонів і місцевостей нашої держави знаходяться унікальні природні та створені людиною об'єкти, надзвичайна привабливість яких для відвідування й користування громадянами України та іноземними туристами сприяє формуванню виняткових переваг даних територій над зарубіжними курортами та пам'ятками історії й культури. Важливою вимогою для забезпечення продуктивного використання зазначених широких можливостей для активізації обслуговування мандрівників і розширення пропозиції якісних туристичних продуктів є необхідність всебічного удосконалення інфраструктури, модернізації матеріально-технічної бази, удоско-

налення організаційно-економічного забезпечення туризму.

Проте в сучасних умовах поглиблення світової фінансової кризи резерви акумулювання необхідних фінансово-інвестиційних, кадрових, інфраструктурних та інших ресурсів в регіонах України залишаються обмеженими, що обумовлює необхідність загострення уваги на розвитку найбільш привабливих та потенційно вигідних туристичних об'єктів.

Аналіз літератури. Теоретичні та методичні аспекти оцінки туристичної привабливості територій (ТПТ) розглядалися у роботах багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців, таких як Алейнікова Г. [1, 3], Бобков О. [2], Маркова І. [2], Данильчук В. [3], Бовсуновська А. [3], Голубнича С. [3], Зорін І. [4], Каверіна Т. [4], Ігнат'єв А. [5], Кім Л. [7], Коваленко О. [8], Котлер Ф. [9], Боуен Дж. [9], Майкенз Дж. [9], Кравців В. [10], Гринів Л. [10], Копач М. [10], Кузик С. [10], Музиченко-Козловська О. [11], Правик Ю. [13], Степанова С. [14] та ін.

Проте увага дослідників звичайно зосереджується на розгляді окремих складових формування регіонального комплексу рекреації та відпочинку, в той час як питання комплексного оцінювання туристичної привабливості території, обґрунтування пріоритетів розвитку туризму залишаються недостатньо вивченими і не набули належного науково-методичного підґрунтя для ефективного вирішення.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та розробка методичних підходів щодо оцінки туристичної привабливості територій та об'єктів природно-рекреаційної сфери.

Виклад основного матеріалу. Туристична привабливість територій звичайно вважається однією з найважливіших передумов розвитку регіонального комплексу надання послуг з відпочинку, проведення дозвілля, оздоровлення та рекреації. Проте навіть при встановленні економічної сутності даного поняття, а також при визначенні складових формування ТПТ серед дослідників відсутньою є погодженість думок.

Так, Музиченко-Козловська О. [11] вважає, що туристична привабливість є визначальною характеристикою наявного стану потенціалу туристичних ресурсів території, матеріально-технічної бази туризму, інформаційного забезпечення (належного до потреб туристів), що в комплексі мають сприяти досягненню максимального соціально-економічного ефекту від функціонування туристичної індустрії. С. Степанова [14], навпаки, пропонує зосередити увагу на суто економічних аспектах розвитку туризму в межах регіону, пов'язаних насамперед із фінансово-інвестиційним забезпеченням реалізації потенціалу туристичної привабливості території.

Ігнат'єв А. [5] віддає пріоритет впливу природних (кліматичні умови, ландшафт та ін.), соціокультурних (об'єкти, що виконують функцію «центрального місця») та інфраструктурних факторів, унікальність яких обумовлює виникнення відмінностей у туристичному потенціалі регіонів.

Кім Л. [7] звертає також увагу на необхідність обов'язкового урахування впливу транспортного фактору, використання якого певною мірою здатне компенсувати негативний вплив просторових відстаней між регіонами, що виступають реципієнтами, та місцевостями постійного проживання туристів.

Алейнікова Г. [1, с. 99] відзначає також необхідність урахування впливу сезонних коливань попиту на можливості надання послуг з оздоровлення і відпочинку в межах окремого регіону, що певною мірою визначається наявністю відповідної інфраструктури, культових і релігійних об'єктів, історичних пам'яток і т. ін.

Правик Ю. [13, с. 8] пропонує розширити склад факторів формування туристичної при-

вабливості за рахунок виокремлення продуктової складової (наявні та потенційні параметри послуг, що надаються; можливості для розвитку різних видів туризму та ін.).

Зорін І., Каверіна Т. [4] підкреслюють також значення соціальних параметрів людської спільноти (демографічні, економічні, соціальні, культурні та інші характеристики), представники якої приймають туристів, для формування ТПТ.

Наявність суттєвих розбіжностей серед науковців при визначенні сутності, виокремленні складових та встановленні закономірностей формування туристичної привабливості території цілком природно обумовлює розмаїття та недостатню узгодженість існуючих методичних підходів до оцінки стану цього явища (табл. 1).

Вивчення та узагальнення методик й інструментарію, який використовується для вирішення цього складного практичного завдання, дозволило автору відзначити наступні специфічні особливості, що притаманні методичному забезпеченню такого процесу.

По-перше, в переважній більшості випадків складові формування ТПТ розглядаються відособлено, у відриві від об'єктивно існуючих зв'язків та залежностей. Внаслідок поширення такої позиції оцінки впливу різних на туристичну привабливість території не враховують параметри релевантності, інтенсивності, періодичності такого роду впливу.

По-друге, недостатня увага приділяється особливостям формування ТПТ, пов'язаним із диференціацією просторових та адміністративних характеристик різних регіонів, що певною мірою відбиваються на особливостях обслуговування туристичних потоків. Так само, в багаті більшій мірі слід враховувати також потенційні можливості впливу національних і соціокультурних відмінностей, що можуть існувати між туристами з різних країн, а також між мандрівниками та аборигенами і т. і., на якість задоволення потреб у відпочинку, проведенні дозвілля і рекреації.

По-третє, глобалізація системи світогосподарських зв'язків, у тому числі й насамперед – в туристичній сфері, обумовлює неухильність зростання гостроти глобальної конкуренції, прояви якої вже помітно змінюють співвідношення попиту і пропозиції на туристичні продукти навіть на локальних ринках (або на окремих сегментах цих ринків). За такі умови доцільним здається перенесення акценту в ході оцінювання на вивчення широкого кола передумов утворення унікальних конкурентних переваг, неповторності яких має виступати запорукою сталості ринкових позицій території у суперництві за обслуговування туристичних потоків.

Таблиця 1.

Характеристика методичного забезпечення оцінки туристичної привабливості (ТП) території та об'єктів природно-рекреаційної сфери.

Методичний підхід	Складові оцінки туристичної привабливості	Характеристика підходу	Інструменти оцінювання	Характеристика підходу	
				переваги	недоліки
Travel & Tourism Competitiveness Index [15, с. 12–13]	Політичні правила і законодавство Екологічний стійкий розвиток Безпека і комфорт Здоров'я і гігієна Пріоритетність галузі туризму Повітряна транспортна інфраструктура Наземна транспортна інфраструктура Інфраструктура туризму Інфраструктура комунікацій Цінова конкурентоспроможність Людські ресурси Наявність споріднених галузей Природні ресурси Культурні ресурси	Вивчення стану трьох груп факторів, що визначають конкурентоспроможність об'єктів туристичної індустрії, туристичних продуктів, послуги з користування якими надаються в межах регіону або країни, та розрахунок (з подальшим узагальненням у вигляді інтегрального рейтингового показника) відповідних індексів: структурного; інфраструктурного, ресурсного	Індексний метод, рейтингове оцінювання	Широта охоплення предметної сфери дослідження, простота порівняння оцінок за різними об'єктами; наочність подання результатів	Необхідність акумулювання великих обсягів інформації; необхідність додаткового контролю достовірності вихідної інформації
Аудит інфраструктури, пам'яток, людей [9, с. 199–202]	Житло, дороги та транспорт Водо- та енергопостачання Якість навколишнього середовища Громадська безпека Розміщення та громадське харчування Обслуговування відвідувачів Природні красоти та об'єкти Історія та знамениті особистості Відпочинок та розваги, свята і події Культура, музеї, інші пам'ятки Дружелюбність населення Кваліфікація населення Громадянська активність Потенціал поліпшення	Комплексний аналіз умов і стану території з поглибленим вивченням таких аспектів формування ТП: можливості поліпшення середовища, інфраструктура, соціальна сфера, пам'ятки культури та історичної спадщини. Побудова морфологічної таблиці оцінок, позиціонування в площині якої характеристик території дозволяє розробити рекомендації щодо поліпшення туристичної привабливості	Матричний аналіз, експертне оцінювання, побудова профілю оцінки	Широта охоплення предметної сфери, підвищена увага до вивчення соціокультурних складових ТП. Орієнтація на розробку заходів щодо підвищення привабливості.	Недостатній рівень формалізації оцінок, нечіткість визначення використовуваних показників. Велика ймовірність неоднозначних трактувань отриманих результатів.
Критеріальна оцінка доцільності утворення туристсько-рекреаційних зон (ТРЗ) [12, с. 12]	Інженерна, транспортна інфраструктура Соціальна інфраструктура Туристсько-курортна інфраструктура Витрати на розвиток інфраструктури Кількість робочих місць Прогноз туристичних потоків Екологічний стан території Туристсько-рекреаційна спеціалізація Передбачувані доходи бюджету	Категоризація територій або об'єктів на основі перевірки ступеня відповідності показників їхнього стану нормативним вимогам та параметрам, що визначають доцільність утворення туристсько-рекреаційних зон	Експертне оцінювання	Можливість прямого узгодження результатів оцінки ТП та розробки заходів щодо розвитку туризму	Надмірна орієнтація на забезпечення інтересів держави, відсутність уваги до соціо-культурних аспектів формування ТП

Комплексна оцінка привабливості розвитку туристичної діяльності на промисловій території [3]	Екологічна забезпеченість Організаційна забезпеченість Економічна забезпеченість Державно-правова забезпеченість Соціально-культурна забезпеченість Використання ресурсного потенціалу Напрямки розвитку туризму Інші характеристики	Система математичних моделей, які дають якісну та кількісну оцінку, дозволяють упорядкувати характеристики території; встановити шляхи оптимізації співвідношення параметрів використання об'єкту або території для рекреаційних цілей	Економіко-математичне моделювання, експертне оцінювання	Можливість гнучкого відбору показників, орієнтація на оптимізацію стану території	Необхідність додаткових процедур уточнення складу факторів і показників оцінювання
Методика експертної оцінки ТП методом аналізу ієрархій [2, с. 92–93]	Види доступних природних об'єктів Економічна привабливість Естетична привабливість Рекреаційна привабливість Транспортна доступність Туристська інфраструктура Природно-екологічні умови Соціально-економічні умови	Формування ієрархії оцінок, вершиною якої є оцінка ТП, та попарне порівняння елементів цієї ієрархії, що проводиться експертом за шкалою інтенсивності дії з формуванням зворотно симетричної матриці інтенсивності прояву елементів	Експертне оцінювання, метод аналізу ієрархій	Високий рівень формалізації оцінок, можливість виявлення характеру зв'язків факторів	Обмеженість обсягів вихідної інформації, необхідність додаткової перевірки суджень експертів
Маркетинговий аналіз конкурентного середовища на туристичному ринку [13]	Туристично-рекреаційні ресурси Сфера гостинності Природні, соціально-економічні умови Територіальна організація ринку Параметри туристичного продукту Міжнародна інтегрованість ринку	Комплексний аналіз умов і стану території з поглибленим вивченням впливу конкурентних факторів на формування попиту і сегментацію туристичного ринку	Експертне оцінювання	Орієнтація на вивчення передумов інтеграції території до світового ринку	Недостатня формалізація оцінок, нечіткість визначення показників
Комплексний підхід до економічного оцінювання туристичної привабливості [11, с. 218–227]	Природні рекреаційні ресурси Антропогенні туристичні ресурси Засоби розміщення туристів Інвестиції в основний капітал галузі Середній рівень цін на послуги Доходи на душу населення Кількість економічно активного населення Кількість суб'єктів підприємництва Щільність автомобільних доріг Коефіцієнт злочинності Щільність шкідливих викидів Витрати на охорону природи Капітальні витрати на охорону природи	Структуризація та визначення стану чинників формування ТП з використанням результуючого показника як сукупності значень складових ТП, що характеризують рівні впливу: географічне розташування; матеріально-технічна база туризму; маркетингова політика; навколишнє середовище; загальний імідж регіону. Моделювання альтернатив підвищення результуючого показника	Експертне оцінювання, кластерний аналіз, індексний метод	Визначення структурно-логічних зв'язків між факторами. Широка охоплення предметної сфери. Посилена увага до екологічних параметрів формування ТП.	Відсутність об'єктивного підґрунтя для вибору еталонних значень показників. Необхідність додаткового контролю достовірності вихідної інформації

Комплексний аналіз можливостей підвищення туристичної привабливості території [6]	<p>Географічне розташування і клімат</p> <p>Архітектурні і культурні пам'ятки</p> <p>Видатні природні об'єкти</p> <p>Оздоровчі ресурси</p> <p>Активна бізнес-діяльність</p> <p>Місця для активного відпочинку, спорту</p> <p>Діяльність туристичних фірм</p> <p>Безпека і комфорт</p>	Використання кількісних і якісних методів соціологічного дослідження проблем розвитку туризму в регіонах з широким охопленням експертів (туроператори, туристичні фірми, представники туристичної інфраструктури)	Експертне оцінювання і ранжування, статистичний аналіз, глибокі інтерв'ю, семінари	Наявність тісного прямого і зворотного зв'язку, гнучкість оцінювання, проблемна орієнтація	Недостатній рівень формалізації оцінок, необхідність додаткового контролю інформації
Оцінка туристично-рекреаційного потенціалу території [10, с. 48–72]	<p>Рекреаційна місткість</p> <p>Природні умови</p> <p>Комфортність проживання</p> <p>Населення</p> <p>Економічні параметри</p> <p>Археологічні об'єкти</p> <p>Пам'ятники, пам'ятні місця</p> <p>Архітектурні пам'ятки</p> <p>Художні промисли</p>	Комплекс методик оцінювання рекреаційного потенціалу в контексті перспектив соціально-економічного розвитку регіону, економічної оцінки природних курортних ресурсів, встановлення рекреаційної місткості території, оцінки історико-культурних туристичних ресурсів	Експертне оцінювання, статистичний та економічний аналіз	Зосередження уваги на найважливіших аспектах формування ТП, простота порівняння оцінок за різними об'єктами	Відсутність інтегрального підходу; неможливість чіткого визначення пропозицій з поліпшення стану ТП

По-четверте, до складу визначальних сучасних тенденцій цивілізаційного розвитку належить також поступове розширення використання інформаційних технологій зокрема і утворення інформаційного суспільства (постіндустріального укладу) у цілому, наслідком чого стає, з одного боку, підвищення мобільності населення, а з іншого – збільшення кількості доступних широким колам споживачів альтернатив проведення дозвілля. З огляду на об'єктивний характер прояву таких тенденцій, слід відзначити, що на оцінки туристичної привабливості територій в майбутньому все в більшій мірі будуть впливати коливання ринкової кон'юнктури, джерелом виникнення яких стане не тільки фактор природної сезонності, але й зміни моди, перетворення смакових уподобань, демонстрація прихильності споживачів певному образу життя і т. ін., що має обов'язково знайти відображення у методиці оцінки ТПТ.

По-п'яте, зростання антропогенного деструктивного навантаження на навколишнє середовище в умовах обмеженості доступних природних і рекреаційних ресурсів обумовлює неухильність підвищення дефіцитності і вартості таких ресурсів. Обов'язковою вимогою для збереження і підвищення ефективності використання ресурсної бази розвитку регіонального туризму за такі обставини є забезпечення розширеного відтворення та навіть часткового обмеження доступу туристів до вільного користування певними об'єктами відпочинку, рекреації та оздоровлення. Отже, оцінка природно-ресурсного потенціалу території обов'язково має враховувати не тільки можливості залучення такого роду ресурсів до обслуговування туристичного потоку, але й свідомі обмеження для такого варіанту використання цього потенціалу. Крім того, у багатьох випадках дотримання вимог щодо збереження та розширеного відтворення рекреаційно-оздоровчих ресурсів буде перешкоджати задоволенню потреб розвитку інших галузей і секторів регіональної економіки (у т. ч. – навіть тих, що забезпечують стає функціонування туристичної індустрії). Тому при проведенні оцінки ТПТ вкрай необхідним є урахування наявності складних міжгалузевих зв'язків, регулювання яких потребує розробки і реалізації низки відповідних регіональних програмних документів стратегічного характеру.

По-шосте, в розглянутих методиках оцінювання туристичної привабливості території в недостатній мірі презентовані показники, спостереження за якими дозволяє контролювати динаміку змін, що відбуваються у цій сфері, здійснювати моніторинг таких процесів, своєчасно здійснювати підготовку заходів щодо адап-

тації регіонального туристичного комплексу до змін зовнішніх умов функціонування галузі. Тому важливою складовою оцінювання ТПТ, що вимагає на розробку і широке застосування, автор вважає визначення гнучкості потенціалу такого комплексу.

По-сьоме, обслуговування туристичних потоків здійснюється на засадах поєднання зусиль (у т. ч. – через активізацію інтеграційних процесів) різних суб'єктів господарювання. Конкурентними перевагами інтегрованих туристичних комплексів слід вважати насамперед розширення ресурсної бази функціонування та розвитку, отримання доступу до великої клієнтської бази, можливість підготовки і пропозиції складних туристичних продуктів і т. ін. З іншого боку, негативними наслідками концентрації ринкової влади в межах діяльності такого роду об'єднань можуть стати як застосування державою заходів антимонопольного характеру, так і накопичення фінансових, організаційно-управлінських, адміністративних та інших проблем, пов'язаних із труднощами управління великими бізнесовими структурами. Оцінка такого роду перспектив і ризиків обов'язково має знайти відображення в ході дослідження туристичної привабливості території, в межах якої діють інтеграційні структури.

Для урахування зазначених специфічних особливостей сучасного етапу розвитку світового і регіональних туристичних ринків, а також для удосконалення методичних підходів до оцінювання ТПТ пропонується використання відповідної мережної структурної моделі даної предметної області (рис. 1).

В рамках мережної моделі залежно від характеру впливу на туристичну привабливість території виділено дві групи факторів: прямого (інформаційне забезпечення туризму; близькість до джерел формування туристичних потоків; природно-кліматичні умови; безпека і комфорт; економічна привабливість туристичного продукту; матеріально-технічна база туризму) і непрямого впливу (решта інших факторів).

Представлений підхід до структуризації предметної сфери оцінювання туристичної привабливості території може бути використаний для вирішення питань як теоретичного (визначення закономірностей взаємодії складових регіонального туристичного комплексу і т. ін.) та практичного (узагальнити і взяти до уваги складні зв'язки, що існують між факторами ТПТ; врахувати зазначені вище особливості, притаманні процесу оцінювання; удосконалити процес розробки відповідних стратегій розвитку, планів і прогнозів та ін.) характеру.

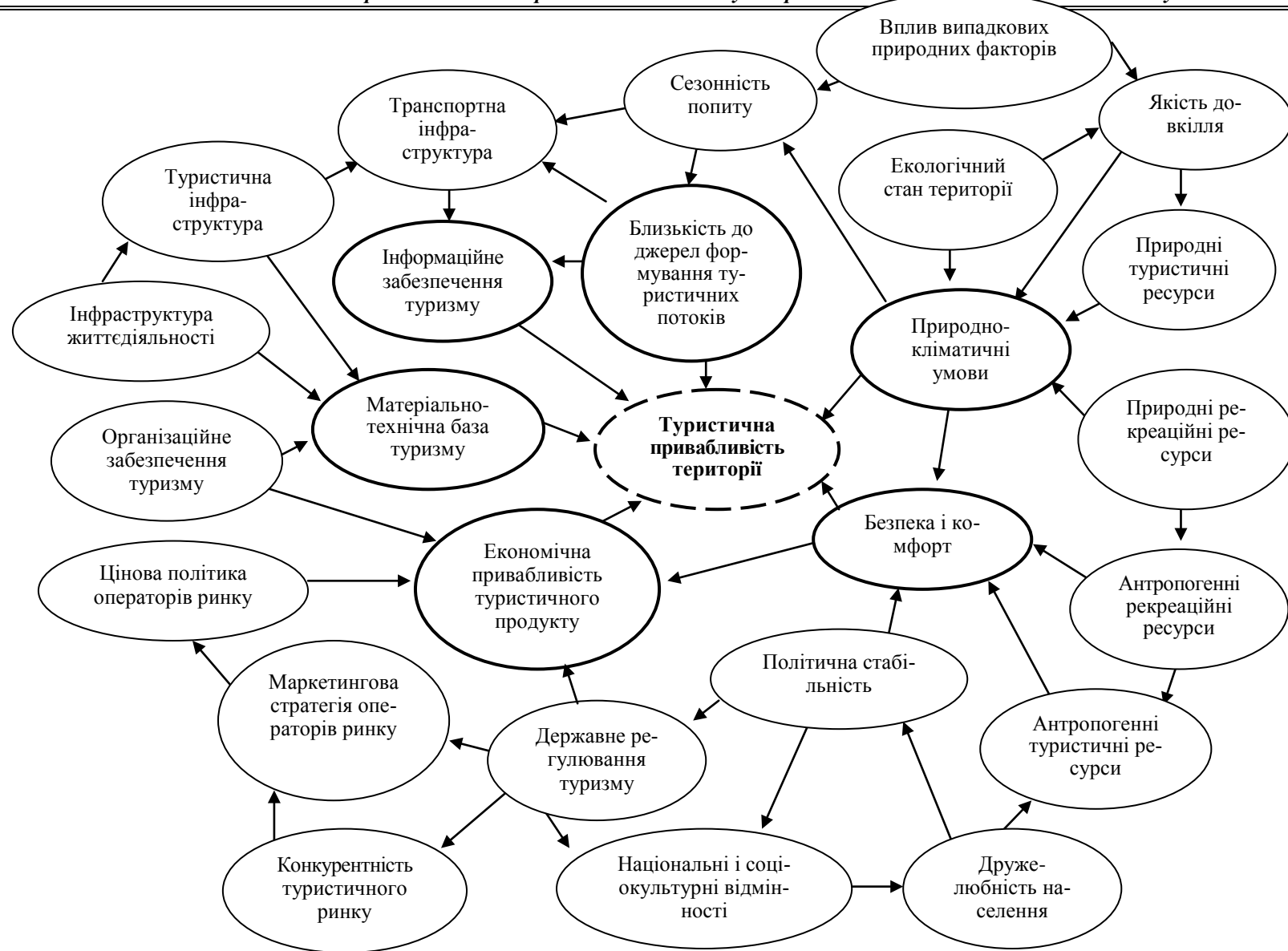

Рис. 1. Мережна структурна модель предметної області формування туристичної привабливості території.

Таким чином, оцінка туристичної привабливості території буде складатися з трьох етапів: вивчення та узагальнення показників стану факторів непрямого впливу (у т. ч. – присвоєння вагових коефіцієнтів); подальше дослідження стану факторів, що прямо визначають рівень ТПТ; розрахунок інтегральних показників оцінки. Для узагальнення результатів проведеного дослідження в межах визначення інтегральних показників пропонується використання підходу, заснованого на використанні таксонометричного коефіцієнту розвитку багатомірних об'єктів або застосування радарного методу. Впровадження такого підходу дозволить не тільки достовірно визначити наявні тренди і тенденції розвитку туристичної привабливості території та провести порівняльний аналіз, але й сформулювати пропозиції щодо удосконалення стану окремих складових і факторів, від яких залежить сталість конкурентних позицій регіону у суперництві на глобальному і національному туристичних ринках.

Висновки. Наявні підходи до розробки методичного забезпечення процесу оцінки туристичної привабливості території визначаються значною кількістю розбіжностей, зокрема – при встановленні сутності, виокремленні складових та обґрунтуванні закономірностей формування ТПТ. Для урахування виділених автором специфічних особливостей сучасного етапу розвитку світового і регіональних туристичних ринків, а також для удосконалення методичних підходів до оцінювання ТПТ запропоновано використання мережної структурної моделі даної предметної області, в рамках якої залежно від характеру впливу на туристичну привабливість території виділено дві групи факторів: прямого і непрямого впливу. Представлений підхід до структуризації предметної сфери оцінювання туристичної привабливості території може бути використаний для вирішення теоретичних (визначення закономірностей взаємодії складових регіонального туристичного комплексу і т. і.) та практичних (узагальнити і взяти до уваги складні зв'язки, що існують між факторами ТПТ; врахувати зазначені вище особливості, притаманні процесу оцінювання; удосконалити процес розробки відповідних стратегій розвитку, планів і прогнозів та ін.) завдань. На додаткове дослідження та подальше методичне опрацювання заслуговують питання деталізації системи показників оцінки туристичної привабливості території, а також розробка методичних підходів щодо узагальнення цих показників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алейникова Г. М. Системы технологий: общие положения, технология туристической деятельности / Г. М. Алейникова. – Донецк : Донец. ин-т турист. бизнеса, 2005. – 174 с.
2. Бобков А. В. Оценка туристской привлекательности природных объектов методом анализа иерархий (программа для ЭВМ) / А. В. Бобков, И. С. Маркова // Успехи современного естествознания. – 2010. – № 2. – С. 92–93.
3. Методология оценки рекреационных территорий: монография / [В. Ф. Данильчук, Г. М. Алейникова, А. Я. Бовсуновская, С. Н. Голубничая]. – Донецк : Донецкий ин-т турист. бизнеса, 2003. – 193 с.
4. Зорин И. В. Менеджмент туризма. Туризм как вид деятельности / И. В. Зорин, Т. П. Каверина. – М. : Финансы и статистика, 2005. – 299 с.
5. Игнатъев А. В. Российский туризм в эпоху глобализации: стратегия, конкурентоспособность, перспективы : монография / А. В. Игнатъев. – М. : Издательство «Палеотип», 2007. – 280 с.
6. Итоговый аналитический отчет по результатам комплексного исследования по теме «Повышение туристической привлекательности регионов как стратегический фактор развития. Возможности кризиса: проблемы и методология их решения» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ns1.you2you.ru>.
7. Ким Л. В. Оценка рекреационных зон Приморского края / Л. В. Ким // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2007. – № 4. – С. 51–55.
8. Коваленко О. Методичний підхід до економічної оцінки ресурсів природно-заповідних територій регіону / О. Ю. Коваленко // Наукові праці. Серія «Економічні науки». – Миколаїв, 2008. – Том 99. Випуск 86. – С. 130–139.
9. Котлер Ф. Маркетинг. Гостеприимство и туризм. / Ф. Котлер, Дж. Боуэн, Дж. Майкенз ; [пер. с англ. ; под ред. Р. Б. Ноздревой]. – М. : ЮНИТИ, 1998. – 787 с.
10. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери : наукове видання / [В. С. Кравців, Л. С. Гринів, М. В. Копач, С. П. Кузик]. – Львів : НАН України, ІРД НАН України. – 1999. – 78 с.
11. Музиченко-Козловська О. В. Методика оцінки рівня туристичної привабливості регіону / О. В. Музиченко-Козловська // Регіональна економіка, 2006. – № 1. – С. 218–227.
12. Постановление Правительства РФ «Об утверждении положения о проведении конкурса по отбору заявок на создание особых экономических зон» от 13 сентября 2005 г. № 563 // Российская газета – Федеральный выпуск. – 2005. – № 3878, 20 сентября. – С. 12.
13. Правик Ю. М. Маркетинг туризму / Ю. М. Правик. – К. : Знання, 2008. – 303 с.
14. Степанова С. Туристско-рекреационные территории: направления исследований, методы оценки привлекательности, принципы рейтингования / С. А. Степанова // Вестник ИНЖЭКОНа. Серия Экономика. – 2010. – Вып. 1(36). – С. 66–69.
15. Blanke J. The Travel & Tourism Competitiveness Report / J. Blanke, T. Chiesa. – Geneva : World Economic Forum, 2009. – 525 p.